

TÖRTÉNETI TELEPÜLÉSFÖLDRAJZI KUTATÁSOK BÁCS-KISKUN MEGYÉBEN 2011-2016.

PÁNYA ISTVÁN

HISTORICAL SETTLEMENT GEOGRAPHICAL INVESTIGATIONS IN BÁCS-KISKUN COUNTY
2011-2016

The aim of the present paper is to summarize the investigations of the geography of medieval settlements in Bács-Kiskun county in the last five years. The goal of our investigations was the reconstruction of medieval settlement network. Our investigations encompass the period from the 13th century to present times as there are only a few data from the 10-12th centuries. Therefore, our opinion is the research of the period before the 13th century should be the archaeologists' task.

Our primary goal was to specify the centers, the core areas of the medieval villages and to sketch the village borders and the „nodes” (hills, meadows, valleys, rivers, marshes) of the borderlines. Our secondary goal was to specify the „timeline”, or „life-line” of the settlements from their first appearance on the scene of the history and the major breakpoints of their existence (destructions, dislocations).

This paper is focusing on the methodology of our researches based on a huge database. This database contains spatial and written datas about the villages and cities of Bács-Kiskun county. We developed a search process based on specified keywords and so-called patterns. The keywords used for searching in maps and written datas and with some keywords these two types of sources can be connected. Patterns are used for investigation on aerial photos.

BEVEZETÉS

A következő tanulmány egy nagyjából öt évig tartó előkészítő munka rövid összefoglalása. Ugyanakkor egy új, valószínűleg több éves célzott történeti településföldrajzi kutatás kezdete is. Valamikor 2011 körül fogalmazódott meg egy megyei szintű, középkori települések tartalmazó adattár létrehozásának ötlete. Akkoriban szembesültünk azzal, hogy elérhetővé vált rengeteg, korábban körülményesen kutatható térképgyűjtemény, valamint több ezer oldalnyi digitális adattár (*oklevél és egyéb okmánytárak*). Elindult egy igen széleskörű – térképi adatokon és levéltári forrásokon alapuló – adatgyűjtés, melynek célja a Bács-Kiskun megye területén létezett középkori települések felderítése volt. Alábbiakban bemutatásra kerül a történeti településszerkezeti kutatás néhány főbb pillére, a módszertan, valamint az évek során felépített adatbázis. Ezt követően az eddigi eredményekről, és a jövőbeli célokról lesz szó.

1. A KUTATÁS CÉLJA

Kutatásaink célja általánosságban a Bács-Kiskun megye mai területén létezett egykori késő középkori – kora újkori (~13-17. századi) településhálózat rekonstrukciója volt a rendelkezésre álló források alapján. A korábbi, 10-12. századi (Árpád-kori) településszerkezet körvonalazására is voltak kísérleteink, azonban a kevés írásos forrás, és a térképi adatok hiánya miatt a késő középkorra kidolgozott módszertanunk nem hozta a kellő eredményeket. Véleményünk szerint az Árpád-kor településföldrajzi kérdéseit inkább a régészettudománynak kell tisztáznia.

Elődleges célunk az egykori települések helyének meghatározása volt. Kíváncsiak voltunk, hol feküdtek és milyen szerkezetűek voltak a falvak és mezővárosok belsőégei. Továbbá érdekelt bennünket, hogy hol húzódtak ekkoriban a települések külterületi határvonalai, és ezek közül melyek öröklődtek át a jelenkorra. Célunk eléréséhez szükségszerű volt a táj, a domborzat, a vízhálózat vizsgálata, továbbá a régi iratokban említett határpontok, halmok, utak, révhelyek stb. felderítése. Gyakorlatilag egy késő középkori adatokat tartalmazó közigazgatási/topográfiai térkép, egy kétdimenziós (x,y) adthalmaz elkészítésére vállalkoztunk.

Másodlagos célunk a helységek idővonalának megrajzolása volt. Így került a képbe a harmadik dimenzió, az idő (t) . Kíváncsiak voltunk arra, hogy az egyes települések és település kezdemények mikor jelentek meg a történelem színpadán, milyen szerepet tölthettek be és mikor fejeződött be az ottani pályafutásuk. Követni szerettük volna az idővonalak szakadásait, továbbá megfigyelni a települések életében fontos helyi, régiós, illetve országos események (pl. a 15 éves háború) hatásait.

2. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Ha a történeti településföldrajzi témához az adattár, vagy forrásközlés jellegű művek (GYÓRFFY 1998, CSÁNKI 1890, BOROVSKY 1909, 1910) oldaláról közelítünk, észre kell vennünk, hogy e közismert munkák sok tekintetben hiányosak és elavultak. Az elmúlt évtizedekben végzett terepi adatgyűjtések (településföldrajzi kutatások, légi felderítések, régészeti ásatások és terepbejárások, néprajzi gyűjtések, műemlékvédelmi munkálatok) rengeteg új adatot eredményeztek, ezért szerintünk időszerű ezen – alapműnek tekintett – szakirodalmak újabb, korszerűbb művekre való cseréje.

Elméleti irodalom terén árnyaltabb a helyzet. Az alapnak tekinthető szakirodalmak jellemzően széles látókörűek, jól szemléltetik makro- és mezoregionális szinten a térfolyamatokat, az ok-okozati összefüggéseket (BELUSZKY 2001, FRISNYÁK 1990). Azonban ezekben nem biztos, hogy találunk

kielégítő választ megyénket érintő, kistérségi, vagy településszintű kérdésekre, kisebb-nagyobb léptékű folyamatok hátterére. Ezt a hiányt több-kevesebb sikerrel orvosolni lehet például a történeti földrajzi, néprajzi és (*a településföldrajzi kutatások szempontjából kissé kakukktójásnak számító*) régészeti irodalomból átvett adatokkal (LENNER 2013, SZABÓ 1966, MAKSAY 1971, B. HUSZÁR 2002, KOSÁRY 1965, PETRÓCZY 1965, VASS 1980, KÁLDY-NAGY 1985 és 2008, TAKÁCS 1980, 1987, BÁRTH 1997, 1989, FÖLDEVÁRY 1898, GALLINA 1999, SÁROSI 2013, ROSTA 2014, WICKER 2008). Különösen értékesek a közelmúltban digitalizált és a *hungaricana.hu* adatbázisban *digitálisan* elérhető középkori oklevéltárak (pl.: *Anjou-kori oklevéltár I-XL.*) és kora-újkori irat és regeszta gyűjtemények (pl.: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái*) (KRISTÓ 1990-2000, BOROSY 1985). Erősen változó forrásértékűek, azonban esetünkben kikerülhetetlenek a helytörténeti monográfiák, illetve a helynévgyűjtések. (BÁRTH 1984, IVÁNYI 1909). Utóbbiak közül említésre méltó Pesty Frigyes több kötetben kiadott gyűjtése, Reuter Camillo baranya megyei munkája, illetve D. Szabó Kálmán Dusnokot feldolgozó (egyebek mellett helynévgyűjtésen alapuló) történeti földrajzi tanulmánya (BOGNÁR 1984, KŐHEGYI-SOLYMOS 1973, REUTER 1964, D. SZABÓ K. 1991).

Látható, hogy a szakirodalomban bőségesen találunk adatot, akár adattári, akár elméleti oldalról közelítünk. Ha azonban gyakorlati oldalról közelítjük meg a kérdést, észrevehető, hogy hiányoznak az egyszerű felépítésű, korszerű, adattár jellegű, „*polgári igényeket*” is kielégítő történeti településföldrajzi alapművek. Olyan művek, amelyek az elméleti irodalomban körvonalazott nagyléptékű folyamatok szálait települési szintre bontva, a települések életútjába szöve mutatják be. Valós problémáról van szó, amely az alkalmazott kutatással és a mindennapi, gyakorlati feladatok (pl.: *településrendezési tervek, településfejlesztési és egyéb témájú hatástanulmányok, célzott helytörténeti kutatások, illetve például az iskolai és helytörténeti oktatás*) megoldásával foglalkozók életét nehezíti leginkább.

Természetesen jelen tanulmány alapvetően a kutatási módszertanra és néhány érdekesebb, jelentősebb eredményre összpontosít. A célkitűzéseknél említésre került két fő cél, a késő-középkori települések térbeli és időbeli viszonyainak tisztázása. Véleményünk szerint a harmadik, teljesítésre váró feladatunk az előbbieken részletezett „*piaci igények*” kiszolgálása, a begyűjtött és feldolgozott adatok közreadása nyomtatott, illetve digitális/online formában.

3. MÓDSZERTAN

Kutatásaink során három lépcsőben vizsgáltuk a célterületünket. Első lépcsőben a földrajzi környezetet, a tájat, a domborzatot és a vízrajzot tanulmányoztuk a térinformatikai modell környezetben. Második lépcsőben történt az írott és a

képi források „vallatása”, és az ezekből kinyert adatok betöltése a modellterbe. Utolsó lépésként került sor a települések idővonalának megszerkesztésére, az időbeli változások, településfunkciók vizsgálatára.

3.1. FÖLDRAJZI KÖRNYEZET VIZSGÁLATA

Szinte közhely, hogy a mai táj jelentősen eltér a középkori elődjétől, hiszen az emberi beavatkozások (*lecsapolások, túllegeletetés*) és a természetes folyamatok (*Duna és a Tisza mederváltozásai, illetve a futóhomok mozgásai*) jelentősen átalakították, s bizonyos mértékben ma is alakítják a körülöttünk lévő világot. A 13-16. századi településviszonyok körvonalazásához szükséges az akkori környezeti viszonyok, a táj, a domborzat és a vízrajz bizonyos fokú felderítése. Számunkra nem álltak rendelkezésre azok az erőforrások, amelyekkel egy pontos, minden igény kielégítő környezetrekonstrukciót készíthettünk volna. Azonban rendelkezésünkre állt rengeteg kéziratos térkép a 16. század végétől a 19. század végéig, valamint számos további térképi nyersanyag (felszínmodellek, archív és jelenkori légifelvételek). Talán szójátéknak tűnik, hogy környezetmodell helyett egy célfeladatra tervezett (*térinformatikai*) „modell környezetet” teremtettünk. Ebben a fentebb felsorolt alapanyagok felhasználásával vizsgálhattuk az adott tájegység elmúlt nagyjából 300 évét, illetve viszonylag jól lehetett következtetni például a vízhálózat változásaira.

A közelmúltban egy esettanulmány keretében Baja szűkebb környékének történeti vízrajzával foglalkoztunk. Számos kérdést fogalmaztunk meg, így például kíváncsiak voltunk a kora újkori település, a török palánkvár, az 1687 után felépült (császári) hadianyagraktár, illetve a Duna főmedrének korabeli elhelyezkedésére. A 16. század végi, 17. század eleji térképeken (illetve a korabeli írásokban) Baja rendre a főág mellett fekvő kikötőként jelent meg. A 18. század során a Duna főmedre nyugatabbra vándorolt, és Baja mellett létrejött a csendes folyású Sugovica. Kutatásaink szerint ez a változás néhány évtized alatt, valamikor a 18. század első felében következhetett be. A mederváltozás egyik következménye volt, hogy Baja mai központja mintegy 2 km-re került a főágtól. Másik – szomorúbb – következménye pedig az, hogy a kanyargó Duna apránként elmosta a város nyugati szomszédját, Pandúr falut (*BÁRTH 1989 és BELLOSICS 1911*). (1. ábra)

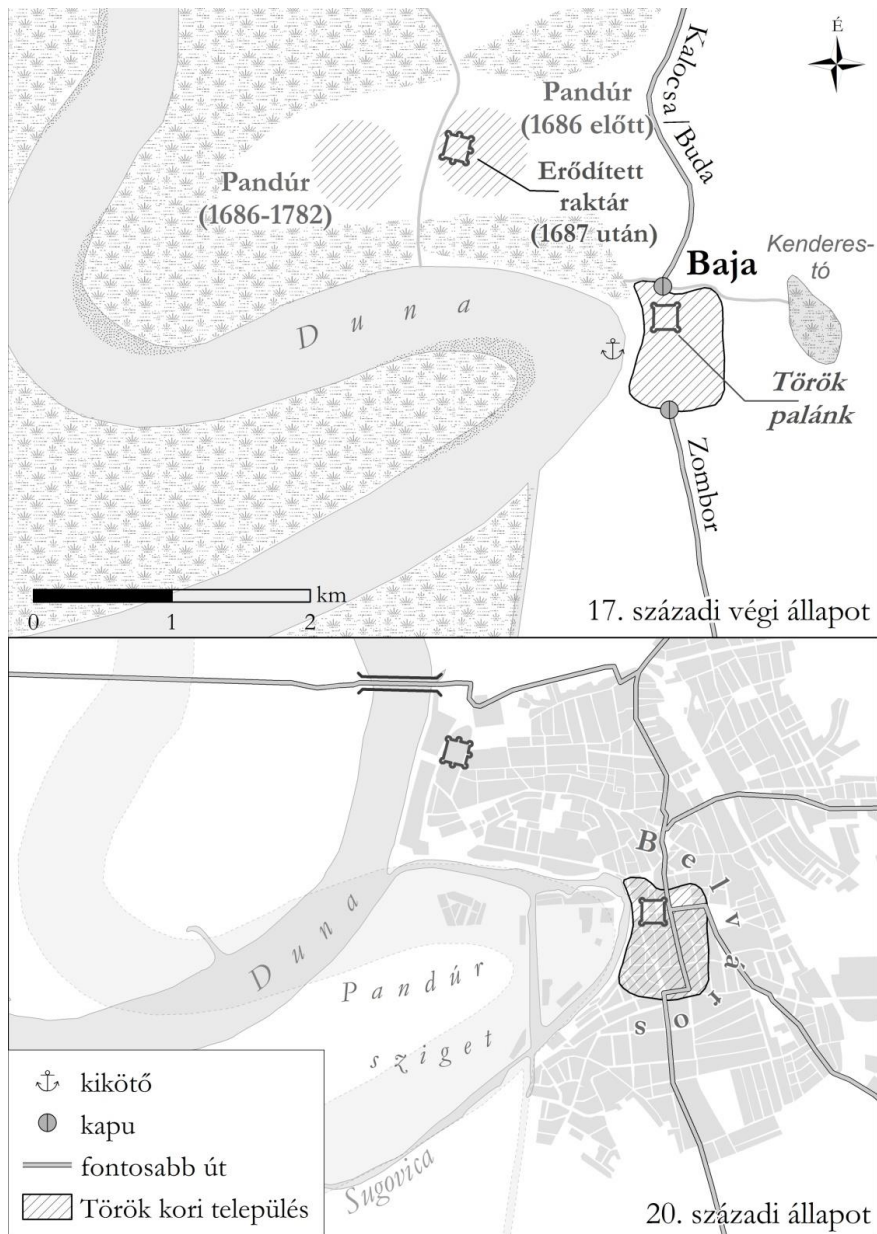
3.2. NYOMOZÁS A TELEPÜLÉSEK UTÁN

A települések felkutatásában rendkívül fontos szerepet játszottak a történeti/néprajzi forrásokból, térképekből, légifelvételekből kinyerhető közvetett és közvetlen utalások. Munkánk során ezeket kulcsszavaknak/mintázattípusoknak neveztük el, s ezek alapján ismerjük *-jobb*

esetben – az adatbázisunk egyedeinek (település) nevét, helyét, településszerkezetét, illetve egyéb jellemzőjét (templom, monostor).

1. ábra: Baja 17. század végi és 20. századi földrajzi viszonyai

Fig. 1.: Geographical state of Baja city in the late 17th century and the 20th century

Forrás: Saját szerkesztés

Az alábbiakban néhány kulcstípus látható:

Középkori oklevelek kutatásához használt kulcsszavak:

- határleíró kifejezések: *meta (határpont), monticulus/collis (domb);*
- falvak belsősegeire vonatkozó kifejezések: *possessio (település, falu), curia/mansio (nemesi udvarház), templi/ecclesia (templom), plaga/piatea (utca), sessio (telek);*
- települések névváltozatai: *Szentkirály > Zenthkyral / Zentkyral / Zenthkiral / Scentkyral; Ölle > Ulle / Vlle / Olleh;*

Történeti térképek kulcsszavai:

- településekre utaló kifejezések: *locus colonia - faluhely, telek;*
- templomra utaló kifejezések: *templomrom, templom omladék, pusztatemplom, Alte kirche, antiqua ecclesia, alte kirche mauer, mauer, rudera/rudus, capelle, sacelli/sacellum, Kápolna/Templom-domb/hegy/hely vagy Kő/Köves/Kövecses/ Téгла/Téglás/-hegy/halom, Csont(os)-hegy / halom, Várhegy / gradina*
- hatápontra utaló kifejezések: *Kőhatár, Kunkép*

Néprajzi források kulcsszavai:

- egykori településre/templomra utaló kifejezések: *telek > „Telekhegy; Balázs pusztán, ez is emberi mű, még pedig itt falunak kellett lenni, háztelkek nyomai látszanak környékén felszínre hozva a' szántó vetők által, - A' hegy vagy halom belsejében épület követ ásatnak ki, egészen kész állapotban; oldalát titkos kincskeresők szokták furkálni.” (BOGNÁR 1984);*

Légifelvétel mintázatai:

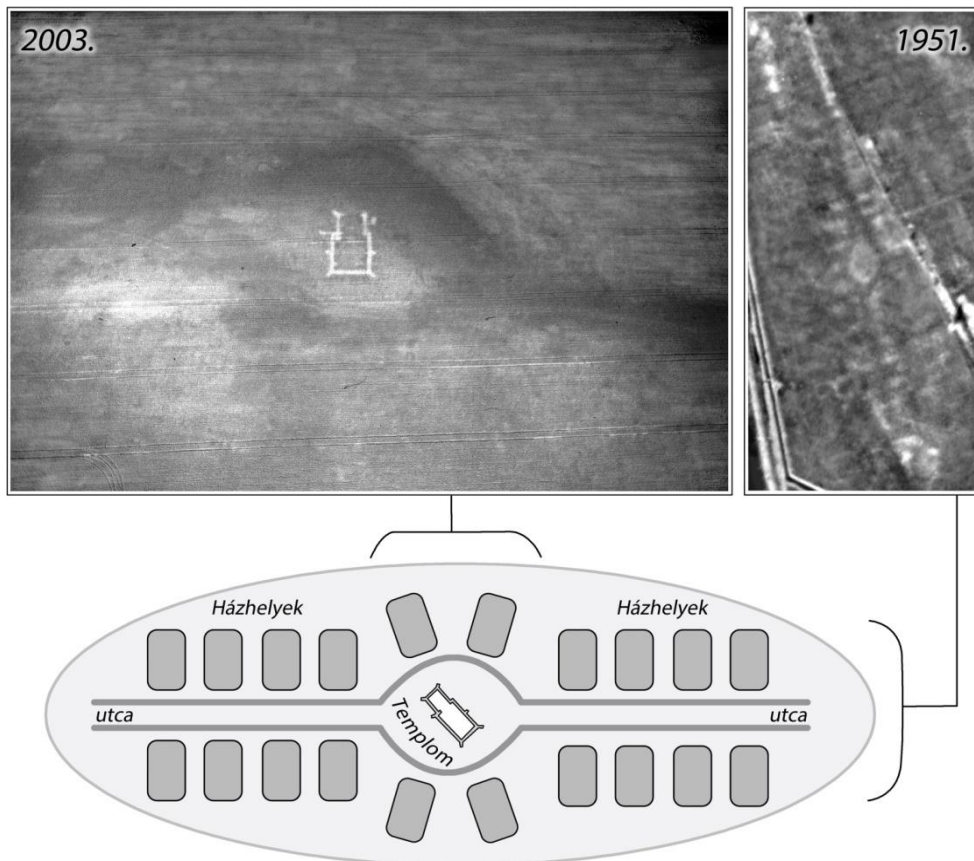
- templomra és egyéb épületre utaló mintázatok: *szántóföldön kirajzolódó templom alaprajz, templom kerítő árok rajzolata (2. a. ábra).*
- településszerkezetre utaló mintázatok: *szintén szántóföldön kirajzolódó utca, házhely és telekrajzolatok (2. b. 2. c. ábra).*

Az elmúlt években alapvetően előkészítő munka zajlott, melynek során a begyűjtött adatok (~10.000 tétel, ebből ~1500 kéziratos térkép, ~3000 nyomtatásban kiadott térkép) mappákban, digitális formában kerültek letárolásra és georeferálásra. Az adatok gyarapodásával ez a rendszer egyre kezelhetlenebbé vált, egyre nehezebb volt a kulcsok/kulcsokat tartalmazó adatok nyilvántartása. Célunk éppen ezért egy többszintű, rugalmasan bővíthető adatbázis létrehozása volt, melyben lehetőség van az adatok szűrésére, leválogatására. 2016 második felében, sok év várakozás után kipróbálhattunk egy valódi, - *múzeumi célra* - kifejlesztett adatbázist. A Pazirik Kft. jóvoltából hozzáférést kaptunk az Egységes Múzeumi Információs Rendszerhez (E-MIR) és a

kísérleti fejlesztés jelenleg is tart. Terveink szerint 2017 második felére sikerül egy letisztultabb, térképes beviteli/lekérdező felületet megalkotni, amit a múzeumi munkatársak mellett történészek, földrajzszakértők, illetve helytörténészek is könnyedén használhatnak majd.

2. a. ábra: A Vaskút-Várhely-dűlőben fekvő középkori templom alaprajza érett gabonában (forrás: Czajlik Zoltán, 2003); 2. b. Ugyanezen helyszín képe archív légifelvétel a település főutcájával, és a mellette sorakozó házhelyekkel (forrás: HM-HIM Hadt. Térképtár, 1951); 2. c. A légifelvétel alapján modellezett településszerkezet (forrás: saját szerkesztés)

Fig. 2a: Signs of a medieval church in mature grain (Vaskút-Várhely-dűlő) (source: Zoltán Czajlik, 2003); Fig. 2b: The same place on archive aerial photo with the signs of the main street and the sites of the houses of the medieval settlement. (source: HM-HIM Military Map archive, 1951); Fig. 2c: Settlement structure model based on aerial photos (source: self-edited)

Forrás: Saját szerkesztés

3.3. TELEPÜLÉSEK ÉLETÚTJÁNAK VIZSGÁLATA

Harmadik, utolsó lépcsőben a települések életútját igyekeztünk felvázolni. Sajnos a települések zöménél azt tapasztaltuk, hogy a fennmaradt források igen töredékesek. Ezen némileg javítani lehetett azzal, hogy a forráshiányos időszakokat a régészeti kutatások eredményeivel egészítettük ki. Természetesen nem csupán a települések mindenkori létezését vizsgáltuk. Kíváncsiak voltunk a gazdasági vérkeringésben betöltött szerepükre, az egyházi, illetve hadi jelentőségükre, illetve ezek időbeli átalakulására. Külön figyelmet szenteltünk azokra a helységekre, ahol jelentősebb egyházi épület (*monostor, érseki székhely*), vagy erődítés (*palánk, kővár*) állt. Továbbá kiemelten foglalkoztunk a vásártartó, valamint vám- és révhelyekkel.

Megválaszolásra vár még az utak, a gazdasági és hadi „folyosók” kérdése. Rosta Szabolcs kutatásai szerint a megye középső részén, a homokhátsági útviszonyok jól párhuzamba állíthatók a jelenlegi utakkal. (*ROSTA 2014*) Vizsgálataink szerint a megyében egyéb helyeken (*Kalocsai-Sárköz, Solti-sík, Tisza-mente*) is megfigyelhető, hogy az egykori királyi/hadi utak, illetve korábban nagy forgalmú kereskedelmi (pl.: marha hajtó) útvonalak megegyeznek a mai úthálózat valamely szakaszaival. (*Ugyanígy a mai közigazgatási határoknál is megfigyelhetők „megkövült”, bizonyosan késő középkori eredetű határszakaszok.*)

4. EREDMÉNYEK

4.1. MEGYEI SZINTŰ TÉRKÉPEZÉS

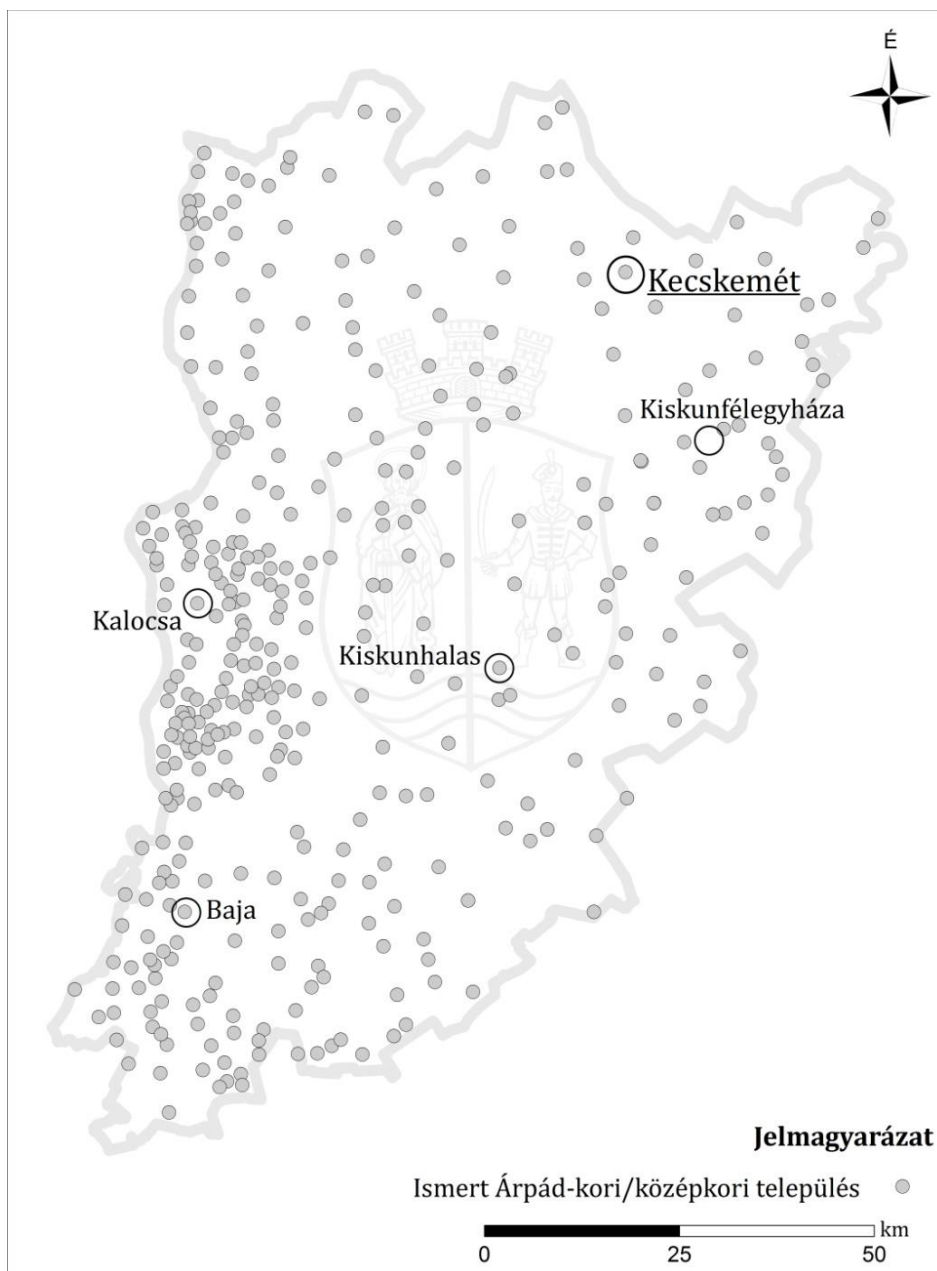
Jelen pillanatig mintegy 450 Árpád-kori és középkori települést ismerünk a megye mai területén (*3. ábra*). Érdekesség, hogy a kisebb Heves megye mai területén B. Huszár Éva (*B. HUSZÁR 2002*) 305 települést határozott meg, Reuter Camillo (*REUTER 1964*) pedig Baranya megye egykori területén mintegy 830 települést írt össze. A történeti Szatmárban 429, Biharban 666, a kicsiny Ugocsában pedig 81 létezett egykor (*SZABÓ 1966*). A 450 egykori település jelentős része beépítetlen területen, a pusztában, szántóföldeken, néhány esetben pedig a Duna mélyén (pl.: *a Baja melletti Pandúr, az Ordas melletti Zádor, vagy Érsekcsanád őse, Csanád*) található (*BELLOSICS 1911*). Mintegy 50 esetben figyeltünk meg térbeli átfedést egykori és mai települések között. Továbbá mintegy 100 település helye jelenleg még csak nagyvonalakban ismert, ugyanis többségük térképen egyáltalán nem fordul elő, írásos forrásokban pedig csupán rövid utalásokból ismerjük őket.

Ma 119 település létezik a megyében, melyből egyrészt mintegy 15-nél figyelhető meg területi folytonosság a középkor óta. Úgy tűnik, a falvak/városok kevesebb, mint tíz százaléka élte túl az elmúlt évszázadok viszontagságait.

3. ábra: Azonosított középkori települések Bács-Kiskun megye területén

Fig. 3: Identified medieval settlements in Bács-Kiskun county

Forrás: saját szerkesztés

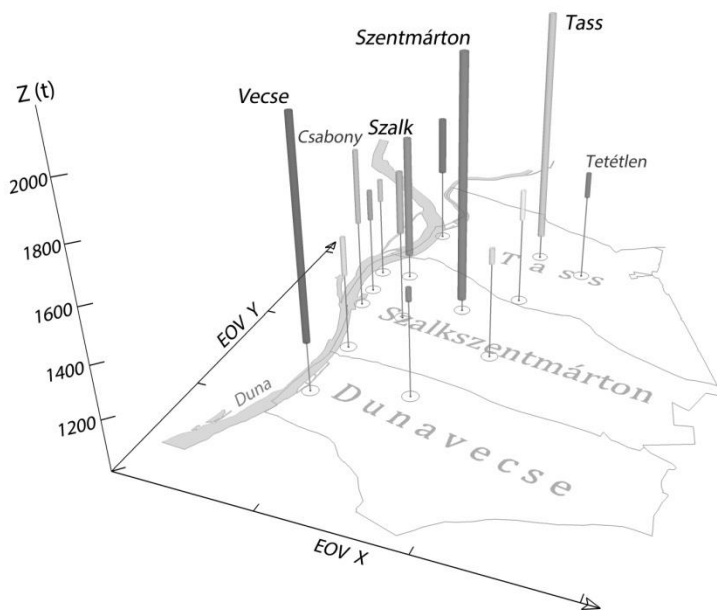
Természetesen ezen falvak életútja is meg-megszakadt rövidebb időszakokra, főleg a nagyobb hadmozdulatok idején. Azonban ezeknél igazolható a népesség bizonyos fokú továbbélése, a faluközösség fennmaradása (pl.: *Dunavecse, Dunapataj, Kecskemét, Solt, Szeremle, Tass*).

További 22 esetben volt még megfigyelhető a falvak térbeli folytonossága. Ezeknél a 16-17. században lezajlott pusztulás hosszabb idejű elnéptelenedést idézett elő. A fennmaradt adatokból tudjuk, hogy nagyrészt idegen lakosok telepítették újra eredeti helyükön a török időkben, vagy az azt követő időszakban (pl.: *Baja, Kiskunhalas, Szombat/Szabadszállás, Tatár/Kunszentmiklós, Kiskőrös*). A 119 településből a maradék mintegy 80 település gyakorlatilag újkori képződmény, és többnyire csak a név köti a rég eltűnt középkori elődjéhez.

Az települések eltérő életútjának érzékeltetésére kísérletet tettünk a 4. ábrán, melyen az elmúlt években vizsgált Solti-sík (mintaterület) egy kis részlete látszik. A települések viszonylagos méretét a hengerek vastagsága, életútjukat pedig a hengerek hossza jelzi.

4. ábra: A Solti-sík néhány településének életútja 3D diagramon ábrázolva

Fig. 4: The lifeline of some settlements of the Solt Plain on 3D diagram (source: self-edited)

Forrás: saját szerkesztés

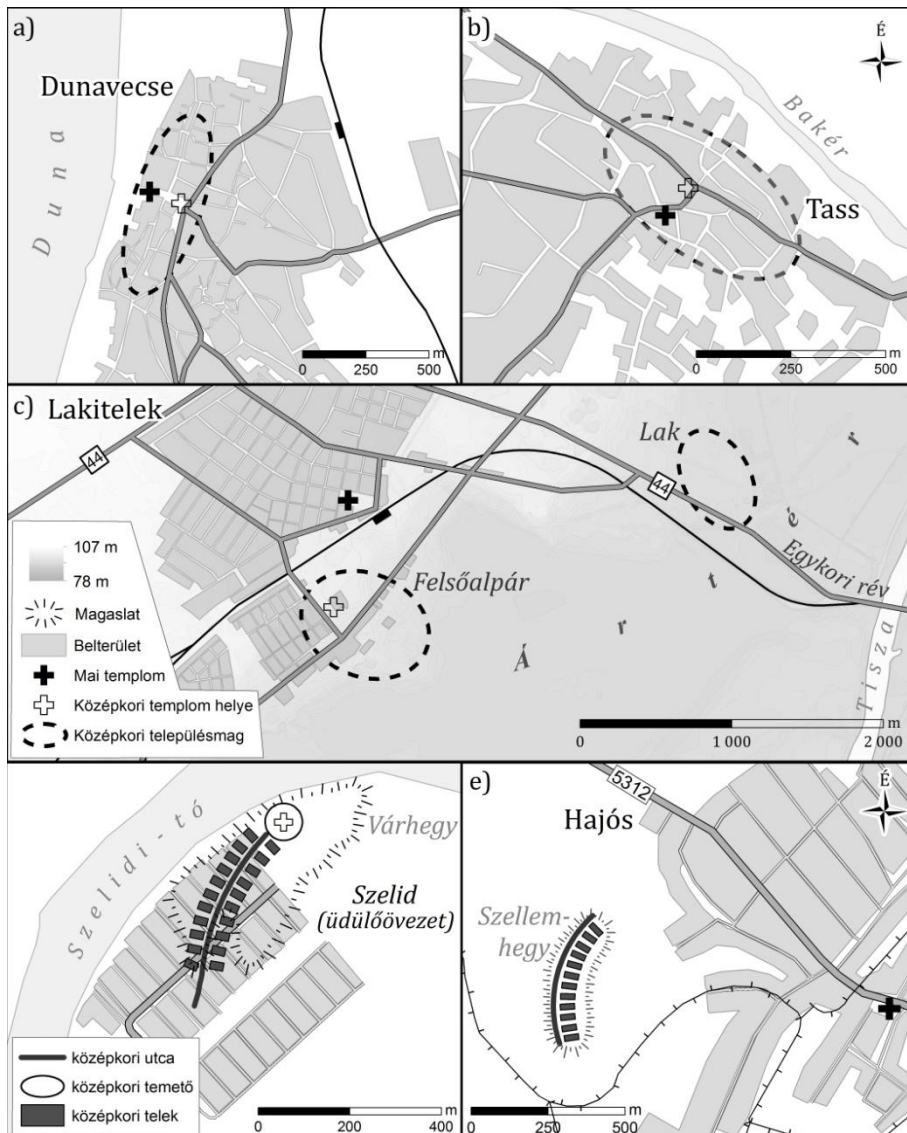
4.2. TELEPÜLÉSSZERKEZETI VIZSGÁLATOK

A települések térképi és terepi azonosítása mellett bizonyos mértékű *településszerkezeti vizsgálatokat* is sikerült végeznünk az elmúlt időszakban. A 119 mai települést egyenként vettük szemügyre, s a történeti térképek, valamint az írott források alapján igyekeztünk követni térben és időben a nyomukat, és a települések életében lejátszódó változásokat (*pusztulások, újratelepülések*). Számos esetben igazolható volt, hogy a mai belterület megegyezik bizonyos mértékben a középkori előd belsőségével. Ilyen esetekben igyekeztünk ún. „*magterületeket*” meghatározni. A magterületek főbb elemeire – *templom, utca, telek* – számos okleveles és újkori írásos forrást, illetve térképet lehetett találni. Ezek közül a templom különösen fontos kulcs, hiszen ennek mindenkori állapotáról (*épül/romos/felújították/elbontották/helyén új épül*) a település mindenkori viszonyaira is lehetett következtetni. A 17. században lakatlan, majd a 18. században újratelepült Akasztón, Kiskőrösön, Kecelen például számos forrás említi, hogy a mai központban álló templom elődje volt a középkori templom. Ezek a régészetileg is igazolt tények a magterületek bizonyos mértékű lehatárolásában is hasznosnak bizonyultak. Számos érdekes, a többi közül kiemelkedő példát is sikerült megfigyelni a munkánk során.

Az 5. ábrán a kutatások alapján körvonalazható dunavecsei, tassi, lakiteleki, dunapataj-szelidi és hajósi magterületek láthatóak. Természetesen ezek jelenleg még képlékeny, igen nagyvonalú lehatárolások. Vecse és Tass esetében bizonyos, hogy a középkori templom az újkorig fennmaradt, azonban mindkettő állapota erősen leromlott, ezért a 18-19. században mindkettőt elbontották. Egykori helyük meghatározása fontos volt a középkori mag körvonalazásához. Lakitelek „*kilóg*” a sorból, mivel a térképen jelölt magterület nem Lakitelek ősének, Lak falunak a helye, hanem az egykori Felsőalpár falué. A mai nevet adó Lak a mostani községtől keletre, a Tisza partján létezett, és valószínűleg méretében és fejlettségében messze Felsőalpár mögött maradt. Az újkorban Lakitelek elnevezés csupán az egykori Lak helyét, helyesebben „*telkét*” jelentette. A 20. század első felében – eddig ismeretlen okból – mégis ez lett a Kecskemétről leszakadó településkezdemény neve. Az egykori Szelid falu valamikor a 16. század végén tűnt el, s helyén az 1970-es években egy sakktáblás elrendezésű üdülőterületet létesítettek. Kutatásunk egyik nagy eredménye volt, hogy archív adatok alapján sikerült a falu pontos helyét és számos elemét felderíteni. Egy 1950-es évekből származó légifelvételen a falu utcáját és a házak helyeit is megtaláltuk. Néprajzi és régészeti gyűjtésből pedig ismerjük a falu templomát, mely az egykori, középkori utca végén, a mai üdülők fölé magasodó dombon állt. Hajós esete némileg különbözik az előbbiektől. A mai Hajós tulajdonképpen középkori elődje mellett épült fel a 18. században. Különlegessége azonban, hogy

az elődöt a szelidihez hasonlóan légifelvételről – mintázat alapján – sikerült felderíteni.

5. ábra: Dunavecse, Tass, Lakitelek, Dunapataj-Szelid és Hajós magterületei
 Fig. 5: The core territories of Dunavecse, Tass, Lakitelek, Dunapataj-Szelid and Hajós settlements

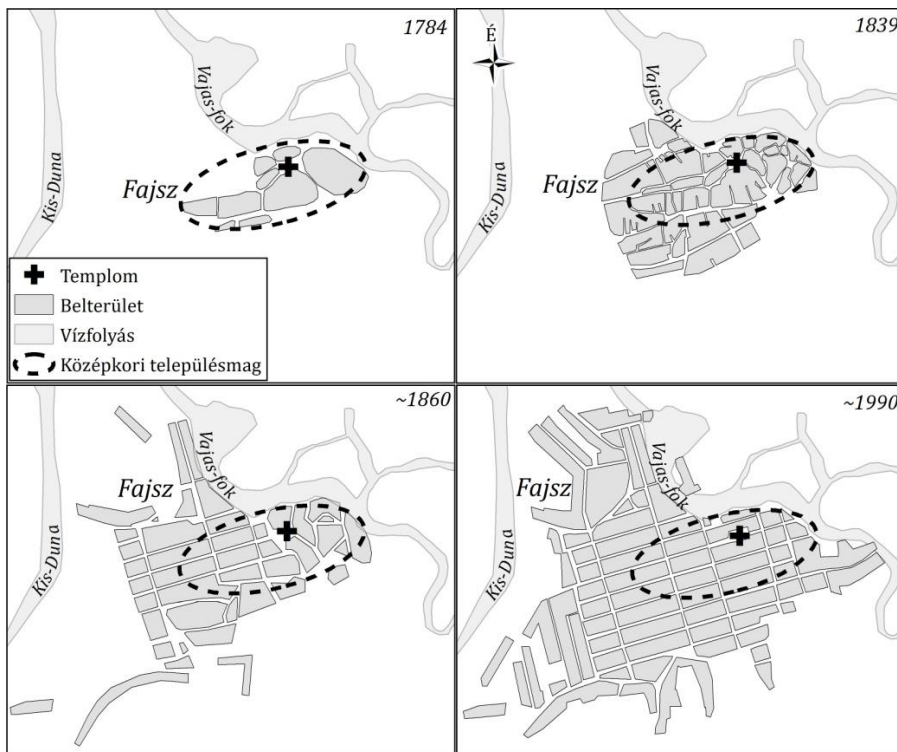

Forrás: saját szerkesztés

A 6. ábrán Fajsz településszerkezetének átalakulása, és azon belül a feltételezett középkori magterület elhelyezkedése látható. Fajsz több más Duna menti faluhoz hasonlóan erősen lecsökkent lakossággal vészelté át a török időket, de a 18. században újra megerősödött. Azonban a 19. századi tűzvészek után apránként átalakult az egykori halmazos, talán középkori nyomokat is magán viselő belső szerkezet egy tervezett, sakktablás rendszerűvé.

6. ábra: Fajsz településszerkezetének átalakulása

Fig. 6: The transformation of the structure of Fajsz (source: self-edited)

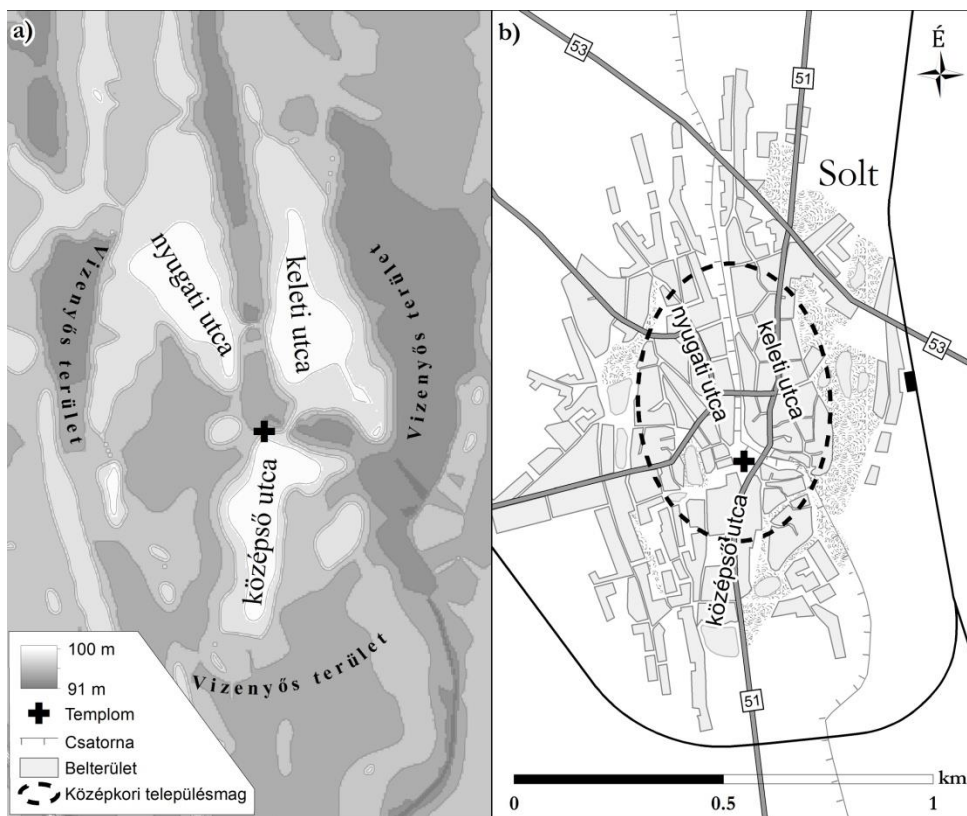
Forrás: saját szerkesztés

Solt különös példája a történeti településszerkezeti kutatásainknak. Adattári forrásokból biztosan tudjuk, hogy a 15. század óta nem változott a helye. Eddig csupán feltételeztük, hogy a mai település magterülete (*centrum*) megegyezik a középkorival. Nemrégiben azonban a kezünkbe került egy 15. századi oklevél, melyből kiderült, hogy a településnek – sok környékbeli aprófaluvval ellentétben – akkoriban három utcája volt. Ez nem meglepő, hiszen Fejér vármegye Solt-székének névadója és központja volt. Az irat szerint létezett egy keleti (*piatea a*

parte orientali), egy nyugati (*platea a plaga occidentali*) és egy ún. középső utcája (*medio platearum*), amelyen a templom is állt.³ Alaposabban megvizsgáltuk a mai belterület domborzati viszonyait, és feltűnt három párhuzamos, egymástól jól elkülönülő, É-D-i irányú magaslat (7. ábra). A mai református templom (a feltételezett középkori templom utódja) e három magaslat között, a középsőn helyezkedik el.

7. a. ábra: Solt mai belterületének domborzati viszonyai a három középkori utca feltételezett helyével. 7. b. ábra: A középkori utcák viszonya Solt mai belterületéhez

Fig. 7a: The relief of present center of Solt with the suspected place of three medieval streets. (source: self-edited); Fig. 7b: The relationship between the medieval streets and the present center of Solt (source: self-edited)

Forrás: saját szerkesztés

ÖSSZEGZÉS

E rövid tanulmány a bács-kiskun megyei történeti településkutatás folyamatába engedett bepillantást. Fontos kiemelni, hogy a módszertannál bemutatott három lépcsős kutatási folyamatból az elsőben és a másodikban értünk el jelentős eredményeket. A rendelkezésre álló történeti térképek alapján egy viszonylag részletes képet tudtunk alkotni a késő középkori és a kora újkori földrajzi viszonyokról. Továbbá sikerült összegeznünk a forrásokban szereplő települések adatait, így egy viszonylag pontos képet alkothatunk a megye tájegységeinek településviszonyairól. A harmadik kutatási fázis, az településkronológiák, életutak modellezése, illetve azok adatbázisban való leképezése/megjelenítése jelenleg még kísérleti fázisban tart.

Számos eltérő természeti/településföldrajzi adottságokkal rendelkező mintaterületet jelöltünk ki Bács-Kiskun megyében. A célkitűzéseknél felsorolt tervek mellett ezen mintaterületeken szeretnénk módszereinket tesztelni. Ezek egyikéről, a Solti-síkról készül egy történeti településföldrajzi tanulmány, melynek bevezetéseként jelent meg nemrégiben egy rövid írásunk (PÁNYA-ROSTA 2014).

MEGJEGYZÉSEK

¹ A jelentősebbek: I. katonai felmérés eredeti (*kiadatlan*) és másolati (*Arcanum által kiadott*) szelvényei (*HM HIM Hadt. Térképtár BIXa527* (eredeti), *BIXa1116* (másolat)); II., III. katonai felmérések (*HM HIM BIXa530* (II. kf.) és *BIXa397* (III. kf.)); Duna-felmérés (Pest Megyei Levéltár, *Pmt018/1-12.*); Felvételi előrajzok, valamint kataszteri térképek (~1880) (*MOL S78 és S79 jelzetek*); a két világháború közötti 1:25 000 ma. térképezés (*HM HIM BIXa397/1*); 1941-es 1:50 000 ma. katonai térképezés (*HM HIM BXVa39-a*); az 1950-52-es ún. „gyorsfelmérés”, valamint az 1953-59-es ún. „újfelmérés” (*HM HIM BXVa40 és BXVa49/A*); 1:10 000 ma. (Gauss-Krüger/sztereografikus) illetve EOTR polgári célú alaptérképek (*HM HIM BXVa44 és BXVa46*) ill. archív légifelvételek (*Fömi – fentrol.hu, valamint HM HIM Hadtörténeti Térképtár*)

² Ezúton is köszönetemet fejezem ki a Balogh Andrásnak, a Pazirik Kft. vezetőjének, hogy támogatja a bács-kiskun megyei kutatásainkat.

IRODALOM

- BÁRTH J.** (1989): Szeremlei vallomások. In: Bánszky P. – Sztrinkó I. (szerk): *Cumania* 11., Kecskemét p. 362.
- BÁRTH J.** (1997): Migrációs adatok a Duna-Tisza közti határperekben. In: Bárd J. (szerk.): *Cumania* 14., p. 14.

- BELLOSICS B.** (1911): Hol feküdt Pandúr község? Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve, Zombor, pp. 28-32.
- BELUSZKY P.** (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Budapest-Pécs 274 p.
- BOGNÁR A.** (1984): Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Pest-Pilis-Solt Vármegye és kiegészítések. Szentendre 384 p.
- BOROSY A.** (1985): Pest-Pilis-Solt Kiskun vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711. Budapest, 301 p.
- BOROVSKY S.** (1909): Magyarország vármegyéi és városai sorozat. Bács-Bodrog vm. Budapest, 478. p.
- BOROVSKY S.** (1910): Magyarország vármegyéi és városai sorozat. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. Budapest, 492 p.
- CSÁNKI D.** (1890): Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában II. Budapest, pp. 187-227.
- CSÁNKI D.** (1897): Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában II. Budapest, pp. 295-396.
- FÖLDVÁRY L.** (1898): Adalékok a Dunamelléki református egyházkerület történetéhez I-II. Budapest, 318 p. ill. 360 p.
- FRISNYÁK S.** (1990): Magyarország történeti földrajza. Budapest, 216 p.
- GALLINA ZS.** (1999): Árpád kori és középkori templomok Kiskunhalas környékén. In: Halasi Múzeum Emlékkönyve a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára, Kiskunhalas, pp. 83-108
- GYÖRFFY Gy.** (1998): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. Budapest, 1998. 720 p.
- B. HUSZÁR É.** (2002): Heves megye elpusztult falvainak történeti topográfiaja, In: Historia est..., Eger, pp. 189-227.
- IVÁNYI I.** (1909): Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára I-V. Szabadka, 150 p.
- KÁLDY-NAGY Gy.** (1985): A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai, Budapest, 752 p.
- KÁLDY-NAGY Gy.** (2008): A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben. Szeged 404. p.
- KOSÁRY D.** (1965): Pest megye a kuruckorban. In: Pest Megye Múltjából 1. Budapest, pp. 9-95.
- KŐHEGYI M. – SOLYMOS E.** (1973): Észak-Bácska földrajzi nevei Pesty Frigyes kéziratos Helynévtárában. Baja, 92 p.
- KRISTÓ Gy.** (1990-2000): Anjou-kori Oklevéltár. I-VI. Budapest-Szeged.
- LENNER T.** (2013): Néhány gondolat a történeti településföldrajzi vizsgálatokhoz. Településföldrajzi tanulmányok, II. évf. 1. sz. Szombathely, pp. 126-134.

- MAKSAY F.** (1971): A magyar falu középkori településrendje. Budapest, 238 p.
- PÁNYA I. – ROSTA SZ.** (2014): A Dunapataj és Solt közötti terület késő-középkori településhálózatának változása. In: Balogh Cs. et al. (szerk):...in nostra lingua Hringe nominant. Budapest, pp. 243-268.
- PETRÓCI S.** (1965): Pest megye újjátelepülése 1711–1760. In: Pest Megye Múltjából 1. Budapest, pp. 95-155.
- REUTER C.** (1964): Földrajzinév-gyűjtések a Baranyában végzendő régészeti és településtörténeti kutatások szolgálatában. Pécs, pp. 225-239.
- ROSTA SZ.** (2014): A kiskunsági homokhátság 13-16. századi településtörténete, doktori disszertáció, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/rostaszabolcs/diss.pdf>
- SÁROSI E.** (2013): The development of a market town and its market places in the Hungarian Great Plain: Kecskemét, a case study. *Historia Urbana XXI*: pp. 139–162.
- SZABÓ I.** (1967): A falurendszer kialakulása Magyarországon. Budapest, 216 p.
- D. SZABÓ K.** (1992): Dusnok történeti földrajza. In: Bárth J. – Sztrinkó I. (szerk): Cumania 13. Kecskemét, pp. 165-243.
- TAKÁCS L.** (1980): „Megcsapatás emlékezet okáért...” Dunatáj III. Budapest, pp. 30-41.
- TAKÁCS L.** (1987): Határjelek, határjárás a feudális kor végén, Magyarországon. Budapest, 227 p.
- VASS E.** (1980): Kalocsa környékének török kori adóösszeírása. Kalocsa, 189 p.
- WICKER E.** (2008): Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában. Kecskemét, 260 p.